

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ ТОЛОЧКО — ВЧЕНИЙ І ГРОМАДЯНИН

Одному з найвідоміших українських істориків і археологів, директору Інституту археології НАН України, члену Президії НАН України, голові Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академіку НАН України Петру Петровичу Толочку виповнюється 75 років.

Вчений народився 21 лютого 1938 р. у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Після навчання у середній школі в рідному селі та на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка розпочав свою наукову діяльність у Державному музеї українського декоративного мистецтва. Від 1961 р. — він в Інституті археології, де пройшов усі сходинки наукового зростання — від молодшого наукового співробітника, вченого секретаря Інституту, старшого наукового співробітника, завідувача відділу до директора Інституту (від 1987 р.).

Великою заслугою Петра Петровича є збереження Інституту як наукової установи в надскладний період 1990-х рр., коли постійно бракувало коштів і водночас накочувалися каламутні хвилі тих, хто намагався знищити Інститут як головний осередок фахівців-археологів, що координує та контролює якість досліджень на всій території України, кому академічна наука ставала на заваді у пограбуванні пам'яток й поширенні позанаукових псевдопатріотичних міфів. Ті часи, на жаль, не зовсім минулися, рецидиви тривають, адже головні негативні фактори нікуди не щезли. Проте надійними ознаками вірного курсу, який взяв тоді Інститут, є наші численні наукові видання, міжнародне визнання наукових досягнень Інституту в цілому і його провідних співробітників зокрема. І, можливо, найголовніше, Інституту вдалося зберегти сталий інтерес до археології у молоді.

Ще в студентські роки П.П. Толочко брав участь у багатьох археологічних експедиціях, переймав досвід старших колег — визначних археологів Києва, Москви, Ленінграда, знайомився з молодими тоді науковцями (дружба продовжувалася й продовжується десятиліттями). Серед його учителів передусім слід згадати видатних археологів та істориків Радянського Союзу — В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа, С.М. Бібікова.

Наполеглива й ефективна праця вченого була винагороджена високими науковими ступеннями та вченими званнями: кандидата історичних наук (1966 р.), старшого наукового співробітника (1968 р.), доктора історичних наук (1981 р.), професора (1988 р.), члена-кореспондента НАН України (1988 р.), дійсного члена НАН України (1990 р.).

Впродовж 1993—1998 рр. П.П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, працюючи на посаді віце-президента НАН України. Нині він президент Українського національного комітету Міжнародного союзу візантиністів та голова Українського національного комітету Міжнародної Унії слов'янської археології. Про визнання великого наукового внеску вченого у світову історичну науку свідчать його високі міжнародні наукові звання — член-кореспондент Центрального Німецького інституту археології (Берлін), член академії Європи (Лондон), член Угорського товариства археології та мистецтв (Будапешт), почесний доктор та іноземний член Російської академії наук.

Особливе місце в дослідженнях П.П. Толочка посідає Київ. Вивчення столиці Давньоруської держави — важливий напрям давньоруської археології, що включає розробку багатьох проблем, тісно пов'язаних із загальним розвитком Київської Русі. П.П. Толочко зумів знайти новий підхід до проблеми, яку на той час вважали вичерпаною. Адже панувала думка, що після виходу фундаментальних праць відомого ленінградського археолога М.К. Каргера наукова розробка питань археології давнього Києва не має перспектив. Проте молодому науковцю вдалося створити цілісну картину історії столиці Русі від її походження до 40-х рр. XIII ст., показати динаміку та етапи розвитку, визначити історико-топографічне районування Києва, довести наземний (зокрема й зрубний) характер масової забудови. Цим проблемам присвячена перша монографія вченого «Історична топографія стародавнього Києва» (1970 р.).

В археологічній науці важливо, щоб теоретичні дослідження поєднувалися з плідною організаційною і польовою роботою. П.П. Толочку вдалося це здійснити. Відновивши археологічні дослідження Києва в 1960-і рр., він створив у 1970 р. Київську постійно діючу археологічну експедицію (на правах відділу — сьогодні відділ археології Києва). Ним же був зібраний дієздатний колектив молодих і досвідчених дослідників. Відтоді розгорнулися систематичні розкопки в усіх історичних районах міста, великого розмаху набули новобудовні роботи.

Його розкопки Подолу на початку 1970-х рр. стали не лише сенсаційними, але й етапними у розвитку київської археології. Вони остаточно змінили існуючі уявлення про масову забудову південноруського міста X—XIII ст., повністю підтвердивши висновки П.П. Толочка про те, що масова забудова Києва була близькою до забудови Новгороду, Пскова, Берестя та інших давньоруських міст і не була, як тоді вважали, напівземлянковою. Матеріал, здобутий за ті роки, в кілька разів перевищив джерельну базу всього попереднього періоду досліджень. Підсумки розкопок 1970-х рр. опубліковано в ґрунтовній монографії «Новое в археологии Киева», що стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який П.П. Толочку та його співавторам було присуджено Державну премію УРСР в галузі науки і техніки за 1983 р.

На основі нових здобутків археології, аналізу писемних джерел П.П. Толочко відтворив історико-культурний розвиток Києва від часу виникнення до 40-х рр. XIII ст. («Древний Киев», 1983 р.), ґрунтовно розробив проблему походження міста, по-новому розглянув питання економічного розвитку, характеру масової забудови міста, його соціально-топографічної структури, міжнародних зв'язків, довів поступальний розвиток Києва XII—XIII ст. Новий підхід до питань історичної демографії дав змогу вперше обґрунтувати розрахунки чисельності населення Києва XII—XIII ст.

Розробка історії Києва стала надійним фундаментом для висвітлення різних аспектів історичного розвитку всієї Давньої Русі, які досліджені П.П. Толочком у таких відомих працях, як «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.», «Древняя Русь», «Київська Русь», «Древнерусский феодальный город». У них висвітлені питання формування давньоруської державності, розроблені теоретичні засади формування міст, за-

пропоновано нове бачення періоду феодальної роздробленості XII—XIII ст., котрий не призвів до розпаду єдиної Давньоруської держави, як це вважалося в радянській історіографії. Одним із доказів цього є те, що Київська земля в XII—XIII ст., на відміну від інших князівств, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь князівської сім'ї, а розглядалася як спільна спадщина династії Рюриковичів. Складні взаємовідносини Русі з кочовиками висвітлено у монографії «Кочевые народы степей и Киевская Русь».

Протягом усієї наукової діяльності П.П. Толочко звертався до проблем літописання. Результатом його пошуків стала фундаментальна монографія «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005 р.), у якій розгорнуто широку картину історичного літописання Києва, Новгороду та інших центрів Русі.

У 2005 і 2009 роках П.П. Толочко опублікував монографію «Древнерусская народность воображаемая или реальная», в якій на конкретних археологічних і писемних матеріалах показав історико-культурну спільність давньоруського суспільства, котре цілком відповідає поняттю «народність». У праці «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007 р.) вчений показав кон'юнктурність сучасної огульної критики вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про формаційну періодизацію історії. Згідно з ним вона цілком співвідноситься з археологічною періодизацією. В основі історичної лежить спосіб виробництва, а археологічної — знаряддя виробництва.

Низку монографій П.П. Толочко присвятив проблемам влади на Русі — «Дворцовые интриги на Руси» (2001 р.), «Власть в Древней Руси в X—XIII вв.» (2011 р.), а також «Династические браки на Руси в XII—XIII вв.» (2013 р.).

Окремо слід згадати нове дослідження «Ярослав Мудрий» (2011 р.), в якому вчений продовжив та значно розширив матеріал попередніх робіт, присвячених життю й державній діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого. На ґрунті аналізу писемних і археологічних джерел беззаперечно довів безпідставність тверджень про 1000-літній ювілей Софійського собору в Києві, недолугість звинувачень Ярослава Мудрого та його книжників у «вишкербленні» літописів, інших літописних джерел з метою принизити роль Володимира Великого.

Дослідження в галузі Київської Русі лягли в основу написання окремих розділів багатьох

фундаментальних академічних видань: «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Давня історія України», «Етнічна історія давньої України», «Історія Києва», «Звід пам'яток історії та культури України. Київ» тощо. Вчений не лише очолював авторські колективи більшості з цих видань, а й ініціював їх створення. «Давня історія України» стала етапною працею у розвитку української археології та давньої історії, за створення якої авторському колективу на чолі з П.П. Толочком було заслужено присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 2003 р.

Наукові праці П.П. Толочка відзначаються широкою постановкою проблем, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямом і обґрунтуваністю висунутих положень. Вони отримали високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців, багато з них опубліковано у виданнях Росії, ФРН, Франції, США, Польщі та інших країн. Високий науковий авторитет П.П. Толочка, його сталі наукові зв'язки з провідними вченими світу суттєво підіймають статус української науки й часто допомагають іншим науковцям у суто практичних та організаційних справах і проектах. Важко згадати тут усіх вчених, з якими підтримує (чи, на жаль, підтримував до недавнього часу) дружні наукові контакти П.П. Толочко. Серед них В.Л. Янін, Г.Г. Літаврін, В.В. Седов і М.В. Седова, А.М. Кірпічников, О.І. Комеч, С.П. Карпов, І.П. Медведєв, М.А. Макаров, Є.М. Носов, П.Г. Гайдуков, Б.М. Флоря, А.М. Сахаров (Росія), Ж. Бланкофф (Бельгія), Ж.-П. Аррін'йон, М. Каплан, Ж. Дагрон (Франція), І. Шевченко (США), А. Поппе, С. Біліна (Польща), І. Фодор (Угорщина), А. Стальберг (Швеція) та багато інших.

Наукова діяльність П.П. Толочка тісно пов'язана з пам'яткоохоронною та науково-популяризаційною роботою, діяльністю музеїв. Підтримка та захист музеїв нерозривно пов'язані з охороною пам'яток. Постійні виступи у лекторіях, на телебаченні, в газетах та журналах популяризують українську археологічну науку, захищають пам'ятки, дають відсіч зазіханням чиновників і приватних колекціонерів привласнити всенародну археологічну спадщину. Чимало заповідників і музеїв створено за його активної підтримки (згадати хоча б Музей історії м. Києва, ДІАЗ «Стародавній Київ»). Вчений є головою Наглядової ради Національного заповідника «Софія Київська», членом наглядових рад інших найбільших заповідників України.

Від 1989 р. П.П. Толочко очолює Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Багато його публіцистичних праць присвячено актуальним завданням охорони національної спадщини. Його активна позиція у пам'яткоохоронній діяльності допомагає, наскільки це можливо в наш час, захистити конкретні пам'ятки чи хоч би зменшити наступ сучасних нуворишів на них. Ця громадська позиція, професійний та виважений підхід стали підставою обрання П.П. Толочка до Верховної Ради України. Одним із визначних результатів його діяльності став Закон України «Про охорону археологічної спадщини» — важливий юридичний акт у сфері охорони і збереження культурного надбання українського народу.

П.П. Толочко виховав цілу плеяду кваліфікованих фахівців, які плідно працювали і працюють у різних наукових центрах по всій Україні. Серед них член-кореспонденти НАН України, д.і.н. О.П. Моця та д.і.н. Г.Ю. Івакін, к.і.н. В.М. Зоценко, Б.А. Звіздецький, В.П. Коваленко, В.І. Якубовський, С.Р. Кілієвич, І.І. Мовчан, М.А. Сагайдак, П.С. Пеняк, О.В. Колибенко, О.Б. Супруненко та інші відомі науковці.

Надзвичайно плідною є і редакторська діяльність вченого. За його редакцією вийшло чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірників, присвячених важливим

проблемам історії та археології України. Зокрема П.П. Толочко є головним редактором академічного журналу «Археологія», а також «Київської старовини», яку він і відродив.

Загальний науковий доробок ювіляра становить близько 500 друкованих праць, із них 30 монографій. Ним, окрім того, опубліковано сотні науково-публіцистичних праць. Нині П.П. Толочко у прекрасній творчій формі, щороку видає нові праці і не знижує темпи публікацій своїх нових творів, що засвідчують нові аркуші на письмовому столі, заповнені його убористим почерком.

Суспільство і держава оцінили роботу науковця. Серед державних нагород і почесних звань ювіляра: орден «Знак пошани» (1981 р.), медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982 р.), Почесна Грамота Верховної Ради УРСР (1985 р.), ордени «Ярослава Мудрого» 5 й 4 ступенів (1998 р.; 2002 р.), дві Державні премії України в галузі науки і техніки (1983 р.; 2002 р.), орден «Дружби» Росії, Премія ім. М.С. Грушевського та М.І. Костомарова Президії НАН України (1992 р.), премія ім. Олександра Невського Російської Федерації.

Колеги та учні, археологічна та історична громадськість України зичать Петру Петровичу Толочку здоров'я, енергії, оптимізму, творчої наснаги та успіху в усіх задумах.

Г.Ю. ІВАКІН

Вручення державної премії 2003 р.

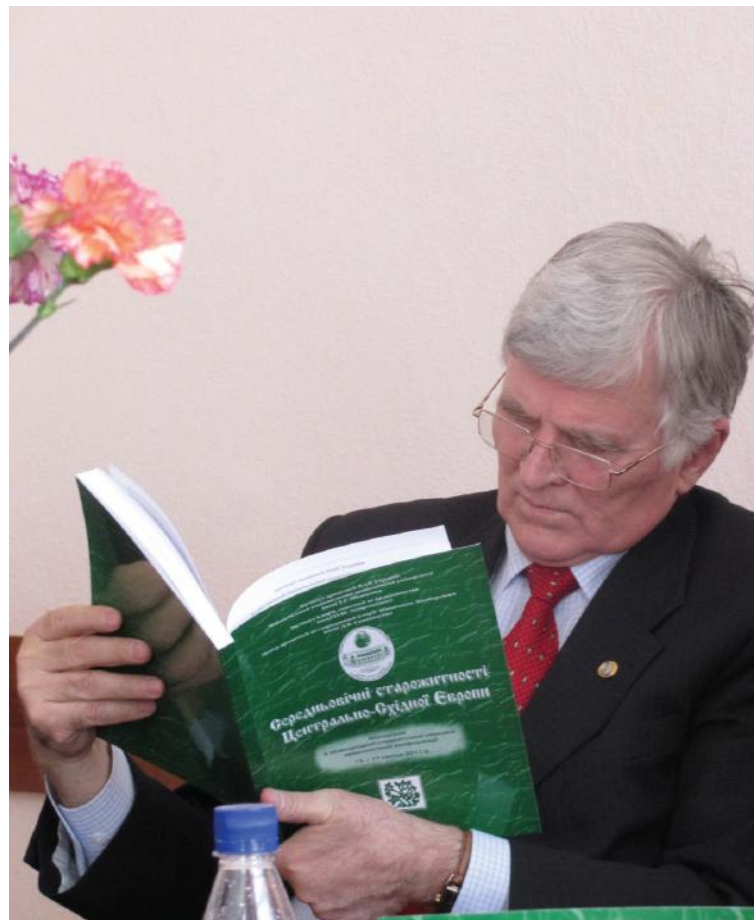
2004 р., біля валу давнього Переяслава. Зліва направо: В.В. Седов, А.М. Кірпічніков, М.А. Макаров і П.П. Толочко

Чернігів, 2011 р. П.П. Толочко з дружиною Г.О. Вознесенською та В.П. Коваленком

Рязань, 2011 р. З Л.В. Яніним і А.М. Кірпічниковим

Чернігів, 2012 р. Конференція. Вийшов збірник на честь В.Й. Довженка